

Antroponymá v cykle Cinderella

Mariana Čechová, Filozofická fakulta UKF v Nitre, mcechova@ukf.sk

Kľúčové slová: rozprávky o Popoluške, medzinárodné verzie, antroponymá, archinaratívy, archetypálne sujetové invarianty

Key words: fairy tales of Cinderella, international versions, anthroponyms, arch-narrative, archetypal plot invariants

Vlastné mená v ľudových rozprávkach sa riadia striktnými, hoci explicitne nesformulovanými zákonitostami (ich pôsobnosť možno situovať do sféry – ak nechceme použiť zdevalvovaný pojem podvedomia – Mukařovského konceptu nezámernosti či sémantického gesta). Príkladom tu môže byť Plesníková (2012, s. 64) analýza starodávnych indických rozprávání *Démonove poviedky* (Vétálapañčavimšati) zo Sómadvérovej mýtorozprávkovvej zbierky *Oceán príbehov* (Kathásaritságara). Plesník zistil, že celkovému „jinovému prechýleniu“ týchto naratívov zodpovedajú aj ženské nomina propria (Všetička, 1997, s. 66 – 67): „Náchylnosť Démonových poviedok k jinovému princípu sa prejavuje v pravidle, podľa ktorého je opis krásy ženských postáv prostredníctvom trófov (komparácia alebo metafora) spätý s lunárnym, nočným a vodným princípom (jeho jangovým náprotivkom je solárny, denný a vzdušný či nebeský princíp)“. (Plesník, 2012, s. 64). Osobitnú zmienku si zaslúžia nomina propria protagonistov – Sómáprabhá (mesačná žiara), Čandraprabhá (svit luny), Padmávatí (pani lekien, resp. rozkoš lotosov), Indulékhá (mesačný kosák), Margánkvatí (pani mesiaca) etc. (ibid, s. 64).

Je známe, že väčšina postáv v klasických čarovných rozprávkach je pomenovaná podľa princípu nomen omen (Všetička, 1997, s. 67). To značí, že meno je tu akoby zhustenou charakteristikou alebo opisom postavy. Takéto nomen proprium vystihuje príznačnú schopnosť/danosť postavy (ded Vševed, Nebojsa, Miesiželezo, Lomidrevo, Kovovlad, Svetovládny rytier a pod.), alebo najvýraznejšie špecifikum jej zovňajšku (Popoluška, Zlatovláska, Čiernovlasý princ, Dlhý, Široký, Bystrozraký, Laktibrada atď.). Tieto ektogénne pomenovania súčasne metaforicky postihujú funkciu postavy v deji.

Nám tu však pôjde o inú súvislosť – obnažiť archetypálnu motiváciu vlastných mien hlavnej hrdinky z klasickej ľudovej rozprávky o Popoluške.

Najskôr sa v krátkosti zmienime o Popoluškinom príbehu z hľadiska medzinárodnej klasifikácie rozprávkových typov. Vychádzame pritom z Aarne-Thompson-Utherovej (ďalej iba ATU) tézy, že rozprávky so zhodným sujetovým základom predstavujú tzv. rozprávkový typ. Ide o určitú motivickú syntagmu, ktorá môže byť dopĺňovaná, či variovaná ďalšími motívmi. Rozprávkový typ teda poskytuje základ pre typologické usúvzťažnenie rozdielnych variantov rozprávání pochádzajúcich z tradícií rozličných etníc, z rôznych období či žánrových podôb. Porovnanie týchto naratívov poukazuje na to, že sa v rámci jedného rozprávkového typu prejavujú invariantné štruktúry – stabilné komponenty, sujetové schémy, dejové funkcie postáv a ich významotvorné postavenie v príbehu. Podľa ATU klasifikácie patrí príbeh o Popoluške do rozprávkového typu 510 A – prenasledované hrdinky, ktorý je úzko spríbuznený s ďalším komplexom sujetových látok (najmä 510 B, 511, 511 A).

Anti Aarne, Stith Thompson a Hans-Jörg Uther sa pri označení tohto rozprávkového cyklu opierali o klasifikáciu Marian R. Coxovej. Tá rozdelila 345 rozprávok o Popoluške do troch základných kategórií. Prvá skupina obsahuje len dve črty, ktoré sú spoločné pre všetky varianty tohto typu rozprávky: týraná hrdinka a jej rozpoznanie podľa črievičky alebo niečoho iného (ide o čistý/vlastný typ rozprávky, ktorý poznáme ako príbeh o *Popoluške*). Druhá

základná skupina má o dva motívy viac: „neprirodzeného otca“ (Coxová takto v duchu viktoriánskej prudérie označuje otca, ktorý sa chce oženiť s vlastnou dcérou) a ďalší rys, ktorý je dôsledkom predchádzajúceho – hrdinkin útek (Popoluška po útoku vstúpi do služby ako pastierka husí alebo pomocníčka v kuchyni a pod.; ide o typ rozprávky, ktorý je u nás známy ako *Zlatovláska* či *Princezná so zlatou hviezdou*). V tretej skupine sú dva motívy z druhej skupiny nahradené tým, čo Coxová nazýva „súdom kráľa Leara“: otec trvá na tom, aby mu dcéra povedala, ako ho ľúbi, jej odpoveď pokladá za nehoráznosť a vyženie ju z domu (ide o naratívny typ, ktorý u nás poznáme pod názvom *Sol' nad zlato*).

Uvedené varianty majú spoločný základ. Pre každý z nich platí, že hrdinka sa na počiatku teší láskyplnému rodinnému zázemiu alebo vysokému postaveniu, že z tohto priaznivého výslednia náhle upadne do situácie totálneho poníženia, aby napokon dosiahla ešte veľkolepejší status, než aký mala na začiatku.

Podľa R. D. Jamesona, ktorý sa komparatívne venoval ázijským a európskym variantom príbehu o Popoluške, táto rozprávka pozostáva z piatich stabilných častí. (1) S dievčaťom sa kruto zaobchádza. (2) Je prinútené vykonávať podradné práce. (3) Stretne princa, alebo princ sa sprostredkovane dozvie o jeho kráse a výnimočnosti. (4) Hrdinka je identifikovaná. (5) Vydá sa za princa.

Čistý typ rozprávky o Popoluške (510 A) je, napríklad v slovenskej tradícii, hojne zastúpený (potvrdzuje to antológia *Slovenské ľudové rozprávky 1., 2., 3. zv.*, 2002 – 2004): reprezentujú ho rozprávky *Dva holúbky*, *Tri holúbky*, *Pastorkyňa*, *O troch dievkach*, *O Popoluške*, *O Popolníčke*, *O jednej pastorkyni*, *Sirota Ilka*, *O sirote a o kráľovi*. V kombinácii s rozprávkovým typom 327 A (*O medovníkovej chalúpke*), v medzinárodnej sústave označeným ako *Finette Cendron* (podľa spracovania grófkou d'Aulnoy, 1650 – 1705), evidujeme v slovenských rozprávkach ďalšiu podskupinu sujetov o Popoluške – napr. *Ludojedi*, *Vietor*, *O troch kráľovských dcérach*, *Popeluša*. Najtesnejšie je tento typ (510 A) u nás, rovnako aj u iných národov, spríbuznený s typom 510 B *Myšacia bundička* (*O perlovom zámku*, *O princeznej se zlatou hviezdou na čele*, *Myšacia bundička*, *O zlatej hviezde*, *O mlynárovom synovi*). Okrem rozprávky o Popoluške nájdeme v slovenských variantoch obidvoch látok ďalšie sujetové obmeny, v ktorých hrdinovia často disponujú krstným menom Popoluša, Popel'ka, Popelvárika, Popelvár, Popelvár hnusná tvár, pričom posledné mužské mená boli pre podobný charakter hlavných protagonistov a analogickú životnú situáciu zrejme prevzaté z príbehov, kde takto pomenovaný zaznávaný, odstrkovaný a ponížovaný je najmladší z bratov. (V nórskech ľudových rozprávkach má najmladší brat, „pecivál a darmošľap“, prevažne meno Espen s priezviskom „Popeláček“ /tradovaný český preklad nórskeho *Askeladden*/; napr. ATU 300 Rudý lišák a Popeláček /*Rødrev og Askeladden*/, ATU 513 Popeláček a jeho dobří pomocníci /*Askeladden og de gode hjælpere*/; (Asbjørnsen – Moe, 2012, s. 494 – 498; viac k tomu pozri *Slovenské ľudové rozprávky 1. zv.*, 2002, s. 639 – 640).

Podľa Harolda Bayleyho tvoria modifikácie príbehu o Popoluške základ polovice svetových rozprávok. Jeho tvrdenie má racionálny podklad v tom, že mnohé arcsémantémy (pozn. prefix *arci-* v pojmoch *arcisémantéma*, *arcinaratív* mienime ako „zosilnenie al. stupňovanie významu druhej časti“, resp. „starý, starobylý, dávny, prípadne pôvodný“; Petráčková, Kraus, 1997, s. 82, 85), napríklad základná epizóda o dievčati, ktorému ubližuje zlá macocha a jej dcéry, spadá do širokého okruhu rozprávok (*O dvanástich mesiačikoch*, *Zlatý kolovrátok*, *Brat a sestra*, *Pravá nevesta*, *Macocha a pastorkyňa*, *Mrázik* etc.). Druhú polovicu možno podľa Bayleyho považovať za obmeny týchto variantov, t. j. príbehov o dievčati, ktoré je týrané, zle sa s ním zaobchádza a napokon sa vydá za princa. Podľa ATU medzinárodnej klasifikácie rozprávkových typov predstavujú varianty príbehu o Popoluške aj mnohé rozprávky, ktoré sú predkladané a potom aj vnímané ako osobitné naratívy – ATU 706

Bezruká panna, 707 Tri zlaté deti, 923 Sol' nad zlato, 403 Čierna a biela nevesta, 408 Tri pomaranče, 409 Dievča ako vlk, 431 Lesná chalúpka etc.

V súčasnosti vieme o viac ako tisícich modifikáciách tejto rozprávky, zaznamenaných v rôznych častiach sveta. Doposiaľ najstaršia evidovaná verzia pochádza z Číny. V polovici 9. storočia ju zaznamenal Tuan Ch'eng Shih v knihe Yu Yang Tsa Tsu. Je to príbeh o *Sheh Hsien*, ktorý bol spísaný zhruba o sedem storočí skôr ako najstaršia európska verzia Popolušky. Tú zachytil Bonaventure Des Périers, a to v zbierke renesančných poviedok *Nové zábavky a veselé príhovory* (*Nouvelles récréations et joyeux devis*), publikovanej v Lyone v roku 1558. V 17. storočí (v rokoch 1634 – 1636) bola v Taliansku uverejnená kniha pod názvom *Rozprávka rozprávok alebo zábavy detinské* (*Lo Cunto de li cunti overo lo trattenemiente de' peccerille*), neskôr známa ako *Pentameron*, v ktorej autor Giambattista Basile spracoval aj príbeh o Popoluške (*La Gatta Cenerentola*). Najznámejšie verzie rozprávky o Popoluške však predstavuje Perraultov text *Cendrillon* (Francúzsko, 1697) a text bratov Grimmovcov *Aschenputtel* (Nemecko, rkp. 1810). Ďalšími modifikáciami príbehu o Popoluške sú, napríklad, grécko-egyptská *Rhodopis*, ruská *Krásna Vasilisa*, nórska *Kari Drevená sukňa*, anglická *Trstinka*, škótska *Otrhaný kabátik* či vietnamská rozprávka *O dvoch sestrách Tam a Kam*. Pomenovania hlavnej hrdinky sú teda v rôznych lokalitách odlišné.

Spomedzi uvedených antroponým upriamime pozornosť na meno *Popoluška* a na sému popola (z nej pramení jej meno), ktorý na istý čas poznamenáva hrdinkin život. Toto populové obdobie sa prioritne spája so stavom poníženia a utrpenia, do ktorého sa dievča dostáva po smrti svojej matky, a to buď tak, že odchádza z kráľovského paláca, alebo tak, že do jeho domu prichádza macocha so svojimi dcérami. Dievča je po tomto sujetovom zvrate prinútené podstupovať nezmätiteľné skúšky, vykonávať najpodradnejšie práce a plniť šikanujúce úlohy (známe oddeľovanie zrna od pliev či šošovice od popola, alebo rozpletanie zamotaných pradien a pod.).

Ako vieme, popol je aj zvykoslovne spätý s hlbokým truchlením, ktorého súčasťou je aj sypanie si popola na hlavu. „Popel na hlavě byl jedním z obvyklých znamení smutku nad úmrtím příbuzného nebo nad ponížením osobním“ (Novotný, 1992, s. 682). Pre zaujímavosť dodajme, že v zmysle prvokresťanských tradícií si veriaci počas slávania Popolcovej (Škaredej) stredy, ktorou dodnes začína veľkonočný pôst, obliekali „kajúci odev“, ladený do smútočných farieb.

Takisto Popoluška truchlí nad matkiným hrobom a počas svojho „popol(c)ového“ obdobia si tvár začierňuje popolom, alebo sa ukrýva pod rúškom z hmly, alebo je zastretá tmavým, resp. nevzhľadným či pokoru symbolizujúcim plášťom z myší, osla, prasat'a či zo vší.

V mnohých kultúrach sveta má popol očisťujúci význam (napr. grécke slovo „spodos“ v Novom zákone označuje popol používaný počas rituálu očisťovania; Douglas /ed./, 1996, s. 797). Ako vychladnutý zvyšok je popol aj znakom smrti, matérie rozpadajúcej sa podobne ako prach. Popoluškine „pôstne“ štádium života by sme metaforicky (hyperbolicky) mohli prirovnáť k otvorenému ohňu, ktorý vo vnútri taví zlato a striebro a vytápa z neho všetko nežiaduce. Kvalitné striebro podľa Biblie má byť sedem ráz čistené (Žalm 12). (Pozn. zhruba toľko týždňov trvá pôst). Popoluška si neskôr oblieka vzácne šaty – strieborné, zlaté či utkané zo slnečných lúčov a hviezd. Vždy ide o skvostný habit, ktorý nahrádza pôvodné sivé handry alebo zvieracie kožušky o róbu, ktorá zvýrazňuje excelentný vzhľad ich majiteľky a zároveň prirodzene symbolizuje prerod života v popole do kráľovského majestátu.

To, že Popoluška žije v popole je, podľa Bruna Bettelheima, veľmi nejednoznačný „detail“. V angličtine je dievča denominované *Cinderella*, vo francúzštine má pomenovanie *Cendrillon*, ktoré rovnako ako nemecké meno hrdinky (*Aschenputtel*, resp. *Aschenbrödel*) odkazuje na späťosť (kontakt) s popolom. Preklad francúzskeho *cendre*, ktoré pochádza z latinského slova *cinerem* (popol), je v anglickom jazyku *ashes* (popol) a nie *cinderes* (sadza,

škvara). The Oxford English Dictionary výslovne upozorňuje, že *cinders* sa etymologicky neviaže k francúzskemu slovu *cendres*. Je to dôležité so zreteľom na konotačné súvislosti mena Popoluška: popol (*ashes*) je úplne čistá prášková látka, ktorá zostane po dokonalom spálení, zatiaľ čo sadze (*cinders*) sú naopak špinavým pozostatkom nedokonalého spálenia. Bettelheim tvrdí, že v taliančine, francúzštine a nemčine sa s Popoluškiným menom spájajú predstavy hlbokého trúčenia a čistoty, nie černe a špiny.

Popoluškin „popolcový“ údel z historického hľadiska teda nekonotuje len „podradnosť“, ale aj čosi vznešené. V dávnych dobách (napr. v starom Ríme) predstavovalo postavenie vestálky – strážkyne ohňa – jeden z najprestížnejších postov, aký žena mohla dosiahnuť. Byť strážkyňou posvätného krbu zasväteného bohyni-matke predpokladalo najvyššiu čistotu, a to (aj) vo vnútornom, duchovnom význame tohto slova. Do bielych šiat odeté vestálky (kňazky bohyně Vesty) vykonávali domáce práce v kráľovskom dome a neskôr sa v chráme bohyně Vesty starali o posvätný oheň. Starostlivosť o takýto oheň predstavovala význačnú poctu i dôležitú úlohu. Preto mnohé vestálky, po ukončení svojho výnimočného posolania, uzatvárali veľmi prestížne sobáše a, podobne ako hrdinka z rozprávky, značne vysoko vystúpili po spoločenskom rebríčku (viac k tomu pozri: Bettelheim, 2001, s. 249.).

Všimnime si teraz „sémantickú archeológiu“ iných pomenovaní protagonistky rozprávkového typu 510 A. V Brazílii sa táto postava i celý naratív nazýva *Dona Labismina*. Podľa tejto verzie je „Labismina“ meno hada, ktorý bol okrutný okolo hrdinkino krku, keď sa narodila. V ďalšej časti príbehu had žije v mori a plní úlohu Proppovho pomocníka (dobrej víly). Bayley v tejto súvislosti upozorňuje, že aj bohyňa Hathor sa objavuje v podobe hada a niekedy v podobe dobrej víly.

Postava Popolušky má veľmi často meno Mary (Mária), Mara, Marietta alebo Mariucella. Srbi Popolušku nenazývajú Popoluškou, ale Marou. Niektorí odborníci (napr. R. S. Charnock, H. Swan) odvodzujú meno Mary od nereidy, morskej nymfy, ktorá symbolizuje trblietanie morskej hladiny, podobne ako meno Maira vyjadruje jaganie sa hviezdy Sírús. Korzická Popoluška sa volá Mariucella a jej matka má – rovnako ako Hathor – podobu kravy, ktorá hrdinke pomáha (inde sú to napr. holuby, teľa, ryba alebo víla či vodná nymfa). Vo Fínsku je hrdinka obdobného príbehu pomenovaná Clara (z *clareo* = „ja žiarim“), čo značí niečo na pohľad oslnivé a skvostné. V židovskom variante sa Popoluška volá Cabba, znamenajúca Auroru (od *aurum* = zlatistá nádhera rána, zornička). V Jutsku zasa hlavná protagonistka nesie meno Lucia (z *lux* = svetlo, *lucis* = dávam svetlo). V Bologni ide o Zizolu. Toto meno je zjavne odvodené, ako tvrdí Bayley, od Ziza, čo je jedno z pomenovaní egyptskej bohyně Isis. Spoločným sémantickým menovateľom etymologického či konotatívneho podložia/obkružia týchto nominum proprium je teda svetelná žiarivosť, jas či jagavosť.

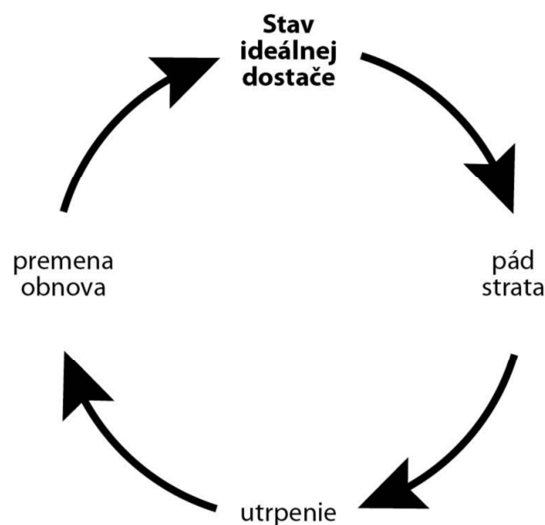
Ukazuje sa, že ľudové označenia Popolušky implikujú hlbinné sémantické podložie rovnako ako, povedzme, pomenovanie gréckej mýtickej hrdinky Psyché, ktorá je „stelesnením“ nadpozemského dychu alebo zosobnením duševnej iskry, a v mnohom sa jej osud podobá tomu Popoluškinmu – podstupuje útrpnú púť za svojím mužom Amorom, počas ktorej ju Amorova matka, Venuša, núti vykonávať podradné úlohy, a napokon je odmenená vznešenou (božskou) transformáciou.

Ako vidíme, ide o veľmi potentný arcinaratív, ktorý sa objavuje v rôznych prastarých (alchymistických, náboženských, mýtických, rozprávkových etc.) príbehoch či podobenstvách sveta. Podľa H. Bayleyho a A. Baringovej je príbeh o Popoluške akýmsi palimpsestom starodávnych mýtov, ktorých hlavnými postavami sú Išara a Uduš-Namir v Babylónii, Ísis a Osiris v Egypte, Sulamit a Šalamún z kresťansko-židovskej *Piesne piesní* či gnostická Sofia a jej ženích či brat Kristus. Autori popisujú tieto solárne prapríbehy, založené na arcimotíve svetla ukrytého v temnote, ktoré má byť zachránené. Podľa nich tu ide o inotajné spodobnenie príbehu o transformácii duše: tá najprv zo svojej pôvodnosti upadá do

hmotného, telesného jarma, aby sa po utrpení vykúpenom precitnutí z otroctva vyslobodila a svadobne oživotvorila svoje spojenie s vyšším svetom.

Aj pri plnom vedomí nebezpečenstva nadinterpretovaných presahov však možno povedať, že z hľadiska archimotívov a ich usporiadania sa príbeh dievčaťa, ktoré povstalo z popola na kráľovský trón, takmer na nerozoznanie štrukturálne prekrýva s arcinaratívami, ktoré hovoria o nedostatku, strate domova, útrpných skúškach, oslobodení a premene (a teda o kráľovstve či svadbe) v inom ako doslovne materiálnom zmysle.

Sujetový algoritmus v rozprávke o Popoluške a v spomínaných prastarých príbehoch je identický:

Uvedené arcimotívy – v tej postupnosti, v akej sme ich predostreli – možno zachytiť aj pomocou Proppových funkcií:

1. **Hrdin(k)a opúšťa/stráca svoj domov.**
2. **Hrdin(k)a sa podrobuje skúškam.** (Opakovane znáša strasť, obetuje sa, alebo plní temer nezvládnuteľne náročné úlohy.)
3. **Nešťastie a nedostatok sú zlikvidované.** (Hrdina si s týmito úskaliami /aj vďaka nadprirodzenému zásahu/ poradí.)
4. **Hrdin(k)a získava nový vzhľad (transfigurácia)/oblieka si nový šat.**
5. **Hrdin(k)a nastupuje na kráľovský trón (svadba).**

Uvažovanie o antroponymách nás teda nepriamo priviedlo k istej bazálnej naratívnej štruktúre, ktorá má význačný existenciálny potenciál. Je základom semiotizovaných životných stratégií v transkontinentálne sa vyskytujúcich arcinaratívoch – mýtických, náboženských, legendových i rozprávkových príbehoch. Evidenciu tohto invariantu vari možno pokladať za legitímnu do tej miery, do ktorej ho budeme ponímať ako rýdzo typologickú súbežnosť. Otázka geneticko-vplyvologických súvislostí presahuje hranice našej aktuálnej kompetencie.

Literatúra

Biblia. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 2010, s. 881.

BETTELHEIM, B.: *Za tajemstvím pohádek*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2000, s. 248 – 250.

BAYLEY, H.: *The lost language of symbolism*. New York: Barnes & Noble, 1912, s. 196 – 231.

COX, M. R.: *Cinderella. Three hundred and forty-five variants*. London: The Folk-lore Society, 1893.

DOUGLAS, J. D.: *Nový biblický slovník*. Praha: Návrat domů, 1996, s. 797.

GAŠPARÍKOVÁ, V. (ed.): *Slovenské ľudové rozprávky I.-3. zv.* Bratislava: Veda, 2002 – 2004.

JAMESON, R. D.: Cinderella in China. In: Dundes, A. (ed.) *Cinderella: a casebook*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1988, s. 71 – 97.

NOVOTNÝ, A.: *Biblický slovník*. Praha: Kalich, 1992, s. 682.

PETRÁČKOVÁ, V. – KRAUS, J. a kol.: *Slovník cudzích slov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 82, 85.

PLESNÍK, Ľ.: Zisk a strata v Démonových rozprávaniach. In: Rédey, Z. a kol. *Modely deficitných svetov v literatúre*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2012, s. 64 – 65.

UTHER, H.-J.: *The Types of International Folktales*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004.

VŠETIČKA, F.: *Podoby prózy*. Olomouc: Votobia, 1997, s. 66 – 67.

Resumé

Study focuses on archetypal semantic subbase of denomination of the protagonist of fairy-tale type 510 A. Primarily, nomina propria related to seme of ashes are explained. Author also focuses selectively on different denominations of protagonist of folktale type 510 A in various cultures. Based on this interpretation, author comes to a certain plot invariant, which can be considered as a (typological) semantic denominator of all interpreted names.